

ДИМИТЪР ЦУХЛЕВ В КОНТЕКСТА НА ДОКУМЕНТАЛНОТО МУ НАСЛЕДСТВО

Мария Новакова, Държавен архив – Видин

Ако потърсим името на Димитър Цухлев в наличните справочници, ще бъдем затруднени. То липсва в *Кратка българска енциклопедия*, не го открих в *Енциклопедия България*. Съвременната библия на онлайн-потребителя – *Уикипедия*, също не разполага със справка за него. Биографични сведения ни предоставят само няколко регионални сайта¹. В същото време на негови съчинения се позовават три статии в същата тази *Уикипедия* и многобройни електронни източници, свързани с историята на християнството по българските земи, а рядко можем да попаднем на историографско или краеведско съчинение за Северозапада, в което да не е посочена отпечатаната след смъртта му *История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско, Фердинандско, Берковско и Крайна)*². И досега дебелият том с 615 стр., излязъл от печатницата на Петър Глушков, остава най-цялостното историческо изследване за Видин и Видинско. Извлечения и бележки по книгата се съхраняват и във фонда на патриарх Кирил в Централен държавен архив, като част от материалите по написването на *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в.*³

За Цухлев липсват пълни и цялостни съвременни изследвания, можем да открием един материал в краеведско издание за видинските учители⁴ и две статии, посветени на юбилейни годишнини⁵, едната от тях – запазена в ръкопис във фонда на своя автор⁶ във Видинския архив. В миналото обаче към личността и научните му трудове е засвидетелстван известен интерес. През 1932 г. д-р Никола Бобчев написва *45-годишната*

дейност на един неуморен работник на книжовното и просветното поле⁷, а през 1931 г. Юбилейният съвет във Видин издава брошура със сходно заглавие⁸. В неиздадената *Видинска книга* д-р Бърни Бончев посвещава една статия⁹ на *История на града Видин* и нейния автор Д. Цухлев.

Причините за забравата, обгърнала така плътно личността на видинския историограф, са комплексни – неговото време и място, особеностите на характера и нелеката му житейската съдба.

Но независимо от изпитанията, многократните местения, съпътствали живота му, както и изселването от Видин на семейството на единственото от петте му деца, което го е надживяло – синът Александър, документалните свидетелства за живота и делото му са достигнали до нас. Най-значителната част от архива му се съхранява в Националната библиотека “Св. Св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (БИА), където архивният масив постъпва на три пъти – през 1955, 1985 и 1986 г. Съответните постъпления са предават от Бояна Цухлева – съпруга на Александър Д. Цухлев, и Роза Матеева – Цухлева, най-вероятно, съпруга на Александър Ал. Цухлев. Също така, Б. Цухлева през 1967 г. предава на Централен държавен исторически архив (ЦДИА, сега ЦДА) снимки и записки на Марин Цухлев, загиналият край Киев през 1919 г. син на Димитър Цухлев¹⁰.

Документи относно живота и книжовната дейност на Димитър Цухлев се съхраняват и в Научния архив на БАН – Ф. “Българско отечество“, а също в ЦДА и Държавен архив – Русе. За наше съжаление, архивните свидетелства за него, намиращи се във Видинския архив, са сравнително малобройни и осветляват основно службата му във видинските училища и взаимоотношенията му с местната община по повод издаването на споменатата *История на града Видин* ...

В своята автобиография, озаглавена *Моят живот*¹¹, Димитър Цухлев се спира много подробно на семейството и детските си години. Роден в Лясковец на 25 дек. 1864 г., той е отгледан от родители земеделци. Обучава се в Петропавловската духовна семинария, която описва като отлично учебно и духовно заведение, зареждащо питомците си със солидни познания и високи идеали¹². Запазен е атестатът¹³ му от 1884 г. за завършването на това училище, както и свидетелство¹⁴ от Санкт Петербургската духовна академия за следването му през периода 1885–1889 г.

Документите разкриват, че като семинарист младият Цухлев показва отличен успех и примерно поведение, но следването в руската столица не протича гладко – по болест повтаря втори курс, по-късно е изключен

от академията, а през септември 1889 г. е зачислен студент в трети курс, като се явява успешно на изпити по еврейски език и библейска археология. Много скоро обаче – още на 7 октомври с. г., той отново е прекъсва следването си по лична молба, в която посочва семейни причини. Липсват документи за последващо успешно завършване на академията.

През 1884 г. Д. Цухлев започва работа като учител в Солунската гимназия, а през периода 1887–1900 г., макар и с известни прекъсвания, работи на полето на просветата в Сливен, Самоков, Велико Търново, Русе и в българското училище в Браила. За учителската му дейност свидетелстват съхранените в БИА молби и заявления до Министерството на народното просвещение¹⁵, свидетелства от училищния отдел на Българската Екзархия¹⁶ и от българското училище в Браила¹⁷, сертификат от властите в Браила¹⁸, служебни листове¹⁹, учителски бележници²⁰. Документи за него от същия период откриваме и в Русенския архив – в Главния списък на учениците от Държавната мъжка гимназия “Княз Борис“ за учебната 1891/1892 г.²¹

Като учител, Д. Цухлев произнася десетки речи по различни поводи, сътрудничи е на списание „Извор“ в Русе и редактира в. „Сливен“. Особено известна става речта, посветена на значението на делото на Кирил и Методий, която той произнася на 11 май 1891 г. пред учениците и учителите на Търновската мъжка гимназия. Текстът е публикуван в самостоятелна брошура, отпечатана в Русе през следващата 1892 г., а екземпляри от нея откриваме в архивите на Георги Живков²² – по това време министър на народното просвещение, и на Михаил Герджиков²³.

В своите биографични бележки Димитър Цухлев подробно разказва за работата си в Браила²⁴ като директор на българското училище. Освен това той очертава и характеристиките на местната българска общност – мъже и жени от Сливен, Трявна и други български градове, повечето от тях – румънски поданици и с деца, лишени от българско самосъзнание. Акцентира върху усилията си за обединяване на своите сънародниците на културно-просветна основа. Описва участието си в създаването на училищно и църковно настоятелство, организирането на образцово училище с четири отделения и два прогимназиални класа, девическо училище и забавачница, откриването на българско читалище, което радва гражданството с *редица литературно-забавителни утра*. По-нататък той отбелязва, че националното пробуждане на българската колония е привлякло вниманието на румънските власти, които преследват колегите му – учители, както и самия него. Те стават жертви на арести, разпити

в полицията. Освен това, извършват се и обиски в къщата му, като преследват и съпругата.

Всички тези събития, заедно с избухналия през 1900 г. дипломатически конфликт²⁵ между Българското княжество и Румъния, дават основание на Д. Цухлев да потърси ново назначение и в резултат на 20 август 1900 г. той получава мястото на *Първи старши учител* във Видин.

Тук преподава Закон Божи, руски език и история във Видинската мъжка гимназия „Цар Симеон“ и Девическата гимназия „Екзарх Антим I“, като работи и в различни комисии²⁶, чете сказки и беседи, участва в обсъждането на учебните програми. Неговите изяви са отразени в тогавашните протоколни книги на двете гимназии.

Учителят Цухлев създава впечатление за строг наставник с установени и строги възгледи за обучението и поведението на учениците, а също и с подчертани пристрастия към религиозното възпитание. В своите изказвания пред Учителския съвет и рефератите си пред учителски конференции той застъпва идеята за ангажираност на подрастващите с полезни занимания и приема за наложителен контрола от страна на учители, родители и общество върху подготовката на ученика и нравственото му формиране. За целта предлага въвеждането на индивидуални контролни книжки²⁷, в които ще се отбелязват зададените уроци и поведението на гимназистите. Негово е и предложението да се допускат учениците – израилтяни, до уроците по Закон Божи, за да не се скитат по същото време по улиците²⁸.

В училищен рапорт, отбелязващ края на учебната 1904/1905 г., той изказва мнение по въпроса за продължителността на курса на обучение и обобщава причините за слабия успех в гимназиите, сред които *слабата подготовка на част от учителите, лошата уредба на класното наставничество и нехигиеничните училищни здания*²⁹.

През 1905 г. държи беседа за четенето на молитвата в училище и за усиляне на фонда за подпомагане на бедни ученици, като предлага за целта учителите да се откажат от хонорарите си за съдебна експертиза и за изпитване на външни ученици³⁰.

Любопитна подробност е, че много скоро след това изказване Учителският съвет избира тричленен „сър“, който да реши възникналите недоразумения между Димитър Цухлев и преподавателя по български език Н. Василев³¹.

Внимателният прочит на документите разкрива, че взаимоотношенията му с колегите от Видинската мъжка гимназия трудно могат да се

определят като *безоблачни*. На 8 декември 1905 г. е отбелязано особено то му мнение по въпроса за седмичното разписание, за което пише, че му нанася вреда: ... *губи ценно време, което му е необходимо за научните му занимания; оплаква се от натовареност и обвинява колегата си Ганчев, който зад гърба му е направил промените*³². Реакциите не закъсняват. През 1907 г. при обсъждане на успеха и поведението на сина му Марин Цухлев, двама от учителите изразяват остро отрицателното си отношение към баща му – Димитър Цухлев³³.

В едно от заседанията през 1923/1924 учебна година Цухлев изказва особено мнение по решението на Учителския съвет за отпускане помощ на беден ученик с отличен успех, син на учители³⁴. В изказването му са изброени доходите на семейството от заплати, получени обезщетения и суми от продажба на недвижими имоти, като се изтъква, че материалното подпомагане на младежа е неоправдано и ще развие у него отрицателни качества.

Учителят Цухлев далеч не ограничава изявите си между училищните стени, а се включва активно и в обществения живот на Видин и Видинска епархия. В нашия архив се пази негова снимка сред епархийските представители, участвали в избора на епископ Неофит за Видински митрополит през 1914 г.³⁵, а участието му в този избор и ролята, която играе като застъпник на Неофит е подробно разказана в автобиографичните му бележки³⁶. Писмо до Христо Въргов³⁷ от 1906 г. разкрива вжданията му за уреждането на българската църква, избора на патриарх, утвърждаването на постоянен смесен синод.

Цухлев не е бил чужд и на политическите борби на своето време, като убежденията му често го поставят в позицията на потърпевш на партизанска саморазправа. В автобиографичните си бележки той споделя огорчението си от внезапното преместване от Търново в Русе, което идва точно в 12 часа през нощта срещу Новата 1892 г.³⁸ и го принуждава да пропътува разстоянието между двата града с файтон, наскреж тежка зима и с малко дете. Изпадането в немилост пред *Стамболовото правителство*, както и по-късните му неприятности от страна на директора на гимназията, когото определя като *върл стамболовист и доверено лице на министър Живков*, Цухлев отдава на русофилските си убеждения. Преместен в Сливен, той се сдружава с местните съединисти (русофили) и участва в списването на техния вестник „Сливен“. През 1894 г. се записва в новосъздадената Народна партия и е избран в първото ръководство на Сливенската организация³⁹.

През следващите десетилетия Димитър Цухлев поддържа кореспонденция с водачите на партията Ив. Ев. Гешов, Теодор Теодоров, Атанас

Буров, като основна тема са партизанските борби и интриги, на които е жертва. В писмо до Теодор Теодоров от 1 март 1914 г.⁴⁰ той се оплаква, че е изпратен в Разград, защото е *народняк* и ще пречи във Видин, с което са му причинени *големи материални и морални пакости*.

Неприятностите го следват и на новото място, където го заплашва съд и затвор от 1 до 5 години, защото е участвал в изборите на 23 февр. 1914 г.⁴¹, преди да са изминали пълни шест месеца от пристигането му в Разград на 28 август предишната година: ... *И всичко това само защото гласувах за н[ародната] партия и взех участие при идването на г. Бурова по покана на приятелите. Много ми е неприятно – да дадеш 2 сина във войната, да надаря на България с история на нейната църква, да служи на нея 27 години и сега да ме разкарват, за гдето съм упражнил едно священо право, което Конституцията ми дава ...*⁴².

В автобиографията и в писмата си Цухлев е особено рязък по отношение *дружбашкото управление*. Конфликт през 1922 г. между него и министър Омарчевски довежда до уволнението му от Видинската девическа гимназия и назначаването му в с. Брегово, като тези събития могат да се проследят в служебната преписка с Министерството на народното просвещение⁴³.

Документите показват, че Димитър Цухлев е правил многократни опити да използва своите политически връзки и заслуги в интерес на работата си като изследовател и за отпускане на финансова помощ за издаването на втория том от обемистата му монография за българската църква. В кореспонденцията си с народния представител Никола Чешмеджиев⁴⁴ той търси съдействие за издаването на книгата и за назначение на подходяща работа. Подобен характер имат запазените писма до Атанас Буров⁴⁵, а също и писмата от и до Иван Гешов⁴⁶.

В своята незавършена автобиография Димитър Цухлев малко сурово, но изчерпателно, излага и основните събития от личния си живот – семейството, от което произхожда, женитбата и раждането на петте деца, имената на кръстниците им, образованието, което са получили.

На 24 окт. 1889 г. Цухлев се венчава с капитанската дъщеря Евгения Степанова от Одеса, родена на 5 дек. 1868 г. Първородният син Никола проплаква в София през 1890 г., последван през 1892 г. от Марин, Елисавета – през 1895 г. в Сливен, София през 1898 г. в Браила и последният – Александър, роден през 1900 г. във Видин. Гимназиалният учител, който често споменава в кореспонденцията си за лишенията, на които е подложено семейството му, осигурява добро образование за децата си –

момичетата учат във Видинската девическа гимназия, Никола завършва зъболекарство в Киев, в същия град Марин следва инженерни науки, а Александър е изпратен в кадетско училище в Русия, като по-късно завършва Агрономическия факултет⁴⁷ в София.

В писмото си до министъра на народното просвещение от 22 дек. 1914 г.⁴⁸ Д. Цухлев напомня за дългия си педагогически стаж и многобройните си публикувани съчинения, като аргумент за искането за повишение на заплатата му, за да може да осигури обучението на тримата си сина зад граница.

Димитър Цухлев казва по няколко думи за характера на децата си. За Никола – *той се отличаваеше със своя кротък и мирен характер*, за дъщерите – *София е с необикновена красота и благ характер*, а Елисавета притежава *почтенност, скромност и добродушие*. Марин е обрисван като *буен и подвижен младеж*, а най-малкият, Александър има *нервозен характер и упорито своеволие, което е било причина за много неприятности с него*.

Протоколите на учителския съвет при Видинската мъжка гимназия свидетелстват за наложени наказания на Никола и Александър, но най-осъдително е поведението на Марин Цухлев. Той е учил три години в IV гимназиален клас, бил е порицаван за пушене, непристойни прояви на обществени места, небрежност и неакуратност, а в V клас е наказан за побой над негов съученик. Като гимназист младежът се увлича по социалистическите идеи и участва в Гражданската война в Русия. Във Видинския архив се пази спомен за Марин Цухлев от негов съученик⁴⁹, с когото се среща в Русия като студент.

В течение на по-малко от пет години Димитър Цухлев погребва двама сина и две дъщери: през 1914 г. коремен тиф отнася 16-годишната София, на 13 септ. 1916 г. в с. Горна Камила край Сяр от английска граната загива Никола, последван през 1918 от Елисавета. На 2 дек. 1919 г. край Киев намира смъртта си Марин Цухлев.

Критичният поглед към достъпните архивни източници за Димитър Цухлев показва недвусмислено, че книжовните му занимания ангажират значителна част от времето и енергията му, като в тях той влага страст и амбиция. Остава след себе си богато публицистично и научно наследство, включващо многобройни статии и изследвания⁵⁰. В научно-справочната библиотека на Видинския архив се съхраняват *Християнството между славяните и българите на Балканския полуостров до княз Бориса-Михаила*, издадено от Видинското свещеническо братство през

1910 г.; *Из външния живот на Българската църква при Бориса III (1207–1218)* от 1908 г. И двете издания са със собственоръчно посвещение от автора, както и *Кирилица или глаголица в старата българска книжнина?*, издадена през 1923 г. от Видинското духовно братство „Антим I“. Ръкописите на това съчинение и на *Исторически преглед на Видинската епархия*, а също статиите: *Делата на безбожниците*; *Канонически послания против католическата пропаганда*; *Църковните библиотеки*; *История на Реформацията в западната църква*; *Римската епоха и готите*, се съхраняват в БИА.

Като самостоятелна брошура е била издадена: *България продължава да увековечава паметта на героите, паднали в Освободителната война*, екземпляр от която с посвещение от автора се намира в архивния фонд на Стоян Заимов⁵¹.

Свидетелства за книжовно-публицистичната дейност на Димитър Цухлев откриваме в неговите писма до д-р Никола Бобчев, с когото се сближават във Видин през 1900–1901 г. и поддържат връзка в продължение на повече от тридесет години. Най-често той търси помощта на Бобчев за публикуване на свои съчинения⁵², включително ходатайство пред секретаря на БАН и моли за отзив за своя брошура⁵³.

През 1906 г. редакционният комитет на „Българско отечество“ възлага на Димитър Цухлев написване на няколко монографии върху нашата църковна история. Несъмнено видинският учител се е чувствал подготвен за това начинание. Научните му интереси в тази област датират от времето на следването му, а през 1904 г. той участва в конкурса за написване на подобен труд, обявен от Светия Синод⁵⁴. Перипетиите около събирането на материали и написването на *История на българската църква* са отразени в кореспонденцията на автора с редакционния комитет на споменатото „Българско отечество“⁵⁵.

През 1908 г. ръкописът на първата част от амбициозния труд е готов и се поставя началото на дългогодишна битка за финансиране на изданието: кореспонденция и преговори с БАН, Светия Синод, Министерството на външните работи и изповеданията, политици, банкери, докато накрая авторът го публикува със собствени средства.

Запазени са писма с молби за финансова помощ и откупуване на част от тиража до екзарх Йосиф⁵⁶ и Св. Синод с посредничеството на Видинския митрополит Кирил. Видинският архиерей издава едно окръжно от октомври 1911 г.⁵⁷, с което препоръчва книгата на енорийските свещеници и църковните настоятелства в епархията.

В личния архив на Димитър Цухлев се съдържат и многобройни чернови на негови писма до Св. Синод⁵⁸, ректора на семинарията епископ Неофит⁵⁹ и други за издаването, заплащането и разпространението на този труд, както и писмо на проф. Иречек⁶⁰ във връзка с книгата.

Няколко години по-късно издаването на втория том става повод за също толкова обемиста кореспонденция. Писмата на Димитър Цухлев до Св. Синод⁶¹, митрополити⁶², издателства⁶³ и други разкриват огромните му усилия да даде живот на съчинението си. Особено красноречиви са три писма до Доростоло-Червенския митрополит Михаил⁶⁴ от 1927 г., с които той настоятелно търси помощ за изданието.

През 1925 г.⁶⁵ Димитър Цухлев се разделя с училището – пенсиониран е поради съкращение на персонала във Видинската мъжка гимназия. Втората половина на 20-те години е особено плодотворна в творческо отношение. Наред с многобройните публикации с историческо, религиозно-етично и обществено-политическо съдържание, публикувани в „Църковен вестник“, „Духовна култура“, „Бдински вести“ и други, той написва *История на града Видин и неговата област*. В кореспонденцията си с Видинското общинско управление по повод отпечатване на книгата той споменава, че написването ѝ е отнело около пет години, а материалите са събирани повече от тридесет години⁶⁶, така че най-вероятно е започнал да работи по нея веднага след пенсионирането си. Данни в подкрепа на това заключение предоставя пощенска картичка до Никола Начев от 27 окт. 1928 г., в която той пише, че работата му по историята на Видин е достигнала до турската епоха⁶⁷.

Всъщност идеята за създаването на подобно историческо съчинение е вълнувала видинското общество по това време. В началото на 1929 г. в местния вестник „Просвета“ излиза едно отворено писмо на адвоката Георги Добринович с призив към видинските граждани да *издигнат своя настойчив глас пред всички учени от тоя край, където и да се намират, да вземат живо участие в най-кратко време да издадат Историята на Видин и неговата област ...*⁶⁸. Добринович обещава със скромните си сили да подпомогне родолюбивото дело и скоро след това учредява фонд за написването на Видинската история, като самият той дарява 80 000 лв.

На 28 май 1929 г. кметът Евгений Тоушек свиква съвместно заседание по темата с участието на *Комитета за културно повдигане на Видинския край* и публициста Димитър Мишев, на което е поканен и Димитър Цухлев⁶⁹. Какво е казано и решено в кметския кабинет, не е известно, но още в началото на следващата 1930 г. Цухлев представя пред

общинските власти ръкописа си *История на града Видин*, придружен от едно заявление за издаването му⁷⁰. Запазените архивни документи ни позволяват да проследим перипетиите на книгата по пътя към читателите. На 6 февруари общинските съветници разглеждат въпроса с издаването на труда, като кметът изказва опасения, че нужните за това средства ще натежат на общинския бюджет и предлага да се обърнат за помощ към фонда на Георги Добринович⁷¹.

Скоро след 3 март 1930 г. Димитър Цухлев се разболява тежко и пред страха от смъртта бърза да осигури публикуването на труда си. На 10 март той уведомява кмета, че дарява книгата си на общината, като прилага и дарителския акт⁷². В протокола на Видинския градски общински съвет от 24 март 1930 г.⁷³ четем решението за приемане на дарението и условията, поставени от дарителя. Пред книгата обаче стоят още много препятствия⁷⁴, които авторът преодолява с упоритост и последователност, докато най-после на 4 май 1932 г. е подписан договорът с печатаря Петър Глушков⁷⁵ за издаване на въпросната *История на града Видин*.

На 11 септември 1931 г. Димитър Цухлев претърпява тежка операция в болницата на руския „Червен кръст“ в София, която не донася очакваното излечение от болестта. Той умира на 13 август 1932 г. В некролога от семейството му, публикуван във вестник „Мир“⁷⁶ четем: ... *съобщаваме на всички роднини и познати, че ... Димитър Н. Цухлев на 69-годишна възраст бивш гимназиален учител, църковен историк и общественик, след дълго и мъчително боледуване почина днес в 10 ½ ч. след обед. Посветил целият си живот в служба на обществото и народа ни, ти почина ... без да можеш да се порадваш на дългогодишния си труд....*

На 14 август в четири часа след обед летописецът на Видин е погребан в града, където е *видял много добрини, преживял горчиви и злощастни дни*⁷⁷, недочакал отпечатването на *История на града Видин* и втория том на *История на българската църква*.

И докато първата книга излиза около месец след смъртта му – през септември 1932 г., ръкописът на втората към днешна дата се смята за изгубен.

Какво се случва с него? Известно е, че през 1930 г. Цухлев подарява ръкописа на посочения Т. II, заедно с основно преработен и допълнен вариант на Т. I, на Св. Синод⁷⁸. След 1944 г. се разпространява слухът, че трудът на Цухлев е изгорял по време на бомбардировките над София, когато е засегната и сградата на Синода. Десетилетия след това излизат нови факти, които разкриват съвсем различна картина.

През 1997 г. по повод шестдесет и петата годишнина от смъртта на Цухлев в местния печат⁷⁹ беше публикувана статия за приноса му като родолюбец и историограф на църквата и на Видин. Авторът, който е личен познат на епископ Антоний (Константин Костов Мучитанов (1915–2002), до 1971 г. викарен епископ на Видинския митрополит Неофит, цитира неговия отговор на питането си за неиздадения ръкопис на II том на *История на българската църква: ... Няма го, отдавна изчезна. И този, който е откраднал тази ценна книга, ще чака да измрем, тия, които сме я чели, за да я издаде после от свое име*. Авторът не уточнява кога се е провел този разговор, нито откъде точно е изчезнал ръкописът, а и случката е разказана в стила на конспиративните теории.

Малко по-късно обаче и не по юбилеен повод излезе статия в списание „Български месечник“⁸⁰ от един автор, който няма пристрастия към сензационното и на базата на личните си контакти с Александър Ал. Цухлев – внук на Димитър Цухлев, излага по-обоснована и достоверна версия на събитията. Като свидетел Александър Цухлев разказва, че през 1946 г. семейството му (неговият баща, също Александър е най-малкото дете на Димитър Цухлев) получава сведения, че ръкописът е запазен и предприема действия да си го върне. С известен натиск отвън Св. Синод открива *изчезналия ръкопис* и го предава на семейството. Но още същата година синът на Димитър Цухлев връща ръкописа в Синодално издателство срещу обещанието, че ще бъде отпечатан. Тук този обемист труд (над 1000 стр.) отново потъва в неизвестност и вече повече от седем десетилетия няма и следа от него.

В края на това повествование искам да си послужа с един цитат, заимстван от самия автор на труда – Димитър Цухлев. През декември 1931 г., вече тежко болен, той е посетен в дома си от представители на двете видински гимназии, културния комитет и местното читалище „Цвят“, които го поздравяват с 45-годишния му юбилей като книжовник, учител и общественик. В очакване на предстоящото отпечатване на *Историята на града Видин* Цухлев споделя за книгата: *... трябва да призная, че поради своите недостатъци, ще са потребни още големи усилия, материални средства, които не съм имал и упорита работа за по-нататъшното нейно усъвършенстване и развитие. Но ще се считам, при все това, щастлив, ако с моята в много отношения непълна работа, съм дал поне подтик към подобно стремление за младите поколения, за да се заловят и напишат по-пълна и по-добра „История на Видин“ и ако с този скромен труд съм допринесъл нещо и към градивото на нашата обща българска история⁸¹.*

Животът на скромния видински учител е пример за осъзнато изпълнена обществена мисия в името на Отечеството и паметта за неговото минало. Но тези негови думи оставят горчив привкус на неизпълнен морален дълг към неговото име. С подготовката на второ, допълнено и с коригирани бележки издание на историята се беше захванал покойният изследовател Митко Лачев (1957–2002), който за съжаление, ни напусна твърде рано. Едно осъвременено издание на книгата, която отдавна е библиографска рядкост⁸², ще погаси част от този дълг. Но тук можем да добавим още събирането на оцелели архивни източници за Димитър Цухлев, възможности за което Видинският архив проучва още от средата на 90-те години. В последните няколко години бяха подновени опитите да се свържем с наследниците на фамилията.

А моята надежда е, че настоящият скромен материал, с посочените архивни източници, може да провокира и написването на модерна биография на Димитър Цухлев, а бъдещият автор няма да е затруднен при издирването на необходимите му документални свидетелства, намиращи се в българските архиви.

Бележки

¹ <<http://www.vidin-online.com/grazhdani/dimitr-tsuhlev-1864-1932>>; <<http://www.visitvidin.eu/istoriya/19-zabelezhitelnosti/vidni-lichnosti/34-dimitar-tzuhlev-1864-1932.html>> март 2017>.

² Цухлев, Д. История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). С., 1932, 615 с.

³ ЦДА, Ф. 1318К – Кирил, патриарх, оп. 1, а. е. 5329. Сведения за Д. Цухлев се съдържат и в а. е. 3898.

⁴ Вълчев, Г. Бележити видински учители. Видин, 2006, с. 109–121.

⁵ Лачев, М. Половин столетие от смъртта на Димитър Цухлев. Църковен вестник, № 30, 1982; Даскалов, Здр. Забравеният историк. – Във Видин, № 16 (508), 12–13 февр. 1997.

⁶ ДА – Видин, Ф. 1217 – Лачев, Митко, оп. 1, а. е. 33, л. 1–17.

⁷ НБКМ – БИА, Ф. 278 – д-р Никола Бобчев, оп. 1, а. е. 228, л. 61–73.

⁸ Четиридесет и пет годишна книжовна деятелност на гимназиалния учител, общественик и писател Димитър Цухлев. Печатница П. Конев, Видин, 1931, 15 с. Езикът и стилът на изложението, както и наличието на

ръкопис с почерка на Д. Цухлев на част от текста на брошурата ми дават основание да предположа, че той е неин автор. НБКМ – БИА, Ф. 278, оп. 1, а. е. 219, л. 49–50.

⁹ ДА – Видин, Ф. 122К – Бончев, Бърни, оп. 1, а. е. 134, л. 81–87.

¹⁰ ЦДА, Ф. 1185К – Колекция „Българи – борци за съветска власт“, а. е. 45–48. Сведения за предаването на документите се съдържат във втората част на историческата справка.

¹¹ НБКМ – БИА, Ф. 368 – Димитър Цухлев, оп. 1, а. е. 1. Документът е недовършен, липсва и дата. На основание споменатите като покойници лица от неговите спомени може да се предположи, че е писана след 1922 г.

¹² Пак там, л. 22.

¹³ Пак там, а. е. 2, л. 3.

¹⁴ Пак там, л. 5–6.

¹⁵ Пак там, а. е. 10.

¹⁶ Пак там, л. 13.

¹⁷ Пак там, а. е. 11, л. 1–1 гр.

¹⁸ Пак там, а. е. 2, л. 7.

¹⁹ Пак там, а. е. 11, л. 3–4 гр.

²⁰ Пак там, а. е. 12.

²¹ ДА – Русе, Ф. 75К – Държавна народна мъжка гимназия „Княз Борис“ – Русе, оп. 3, а. е. 62.

²² ЦДА, Ф. 104К – Живков, Георги Атанасов, оп. 2, а. е. 40.

²³ Пак там, Ф. 1747К – Герджиков, Михаил Иванов, оп. 6, а. е. 19.

²⁴ НБКМ – БИА, Ф. 368, оп. 1, а. е. 1, л. 30 гр.–32 гр.

²⁵ Конфликтът е предизвикан от убийството на румънския журналист Стефан Михайляну, застрелян на 22 юли 1900 г. в Букурещ по нареждане на Борис Сарафов – председател на Върховния македоно-одрински комитет.

²⁶ Името на Димитър Цухлев се среща често в състава на различни училищни комисии – за училищната библиотека, за подпомагане на бежанците от Македония, за създаване на училищен музей, за организиране на литературно утро в чест на Неофит Рилски, дисциплинарния съвет. ДА – Видин, Ф. 345К – Видинска мъжка гимназия „Цар Симеон“, оп. 1, а. е. 50, л. 8 гр., 10 гр., 35, 98 гр., 156 и др.; а. е. 51, л. 180 гр. и др.; а. е. 95, л. 119 гр.

²⁷ Пак там, а. е. 50, л. 83.

²⁸ Пак там, а. е. 51, л. 11.

²⁹ Пак там, а. е. 50, л. 131 гр.

³⁰ Пак там, а. е. 50, л. 92.

- ³¹ Пак там, л. 97.
- ³² Пак там, а. е. 51, л. 20 гр.–21.
- ³³ Пак там, л. 144.
- ³⁴ Пак там, а. е. 53, л. 78–78 гр.
- ³⁵ ДА – Видин, Ф. 10К – Видинска митрополия, оп. 2, а. е. 235.
- ³⁶ НБКМ – БИА, Ф. 368, оп. 1, а. е. 1, л. 37–39.
- ³⁷ ЦДА, Ф. 351К – Въргов, Христо Василев, оп. 1, а. е. 91.
- ³⁸ НБКМ – БИА, Ф. 368, оп. 1, а. е. 1, л. 28 гр. Д. Цухлев разказва, че докато празнувал с жена си на новогодишен бал в търновското читалище, точно в 12 часа пристига телеграма до него. Вместо очакваното повишение, тя съдържала заповед за незабавно явяване в Русенската мъжка гимназия.
- ³⁹ Пак там, л. 30 гр.
- ⁴⁰ НБКМ – БИА, Ф. 273 – Теодор Теодоров, а. е. 2622, л. 1–3.
- ⁴¹ Избори за XVII Обикновено народно събрание.
- ⁴² НБКМ – БИА, Ф. 273, а. е. 2622, л. 2 гр.–3.
- ⁴³ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 10, л. 3–8.
- ⁴⁴ ЦДА, Ф. 129К – Чешмеджиев, Никола Радев, оп. 1, а. е. 1175, л. 1–3.
- ⁴⁵ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 13, л. 1–4.
- ⁴⁶ Пак там, а. е. 8, л. 1–1 гр.; а. е. 14.
- ⁴⁷ В Държавен архив – Видин се съхранява снимка от 1935 г. на съда при Работническата инспекция в града, на която присъства и Цухлев – агроном. ДА – Видин, Ф. 541К – Даскалов, Вълчо Иванов, оп. 1, а. е. 83, л. 3.
- ⁴⁸ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 10, л. 1–2.
- ⁴⁹ ДА – Видин, Спомен № 517Б.
- ⁵⁰ Библиографията на Д. Цухлев е публикувана в юбилейната брошура – вж. бел № 8, с. 5–14.
- ⁵¹ ЦДА, Ф. 1325К – Заимов, Стоян Димов, оп. 1, а. е. 794.
- ⁵² НБКМ – БИА, Ф. 278, оп. 1, а. е. 219, л. 2–8.
- ⁵³ Пак там, л. 5.
- ⁵⁴ *Проданов, Николай*. Предисторията на „История на българската църква“ от Димитър Цухлев. В: Международна конференция в чест на професор доктор Тотю Коев. В. Търново, 2005, с. 254.
- ⁵⁵ НБКМ – БИА, Ф. 368, оп. 1, а. е. 20, а. е. 41; НА БАН, Ф. 2К, оп. 1, а. е. 54, 56.
- ⁵⁶ НБКМ – БИА, Ф. 368, оп. 1, а. е. 16; ЦДА, Ф. 989К – Екзарх Йосиф (Лазар Йовчев), оп. 2, а. е. 235.
- ⁵⁷ ДА – Видин, Ф. 77К, оп. 1, а. е. 27, л. 1.
- ⁵⁸ НБКМ – БИА, Ф. 368, оп. 1, а. е. 28.

⁵⁹ Пак там, а. е. 29. Става въпрос за Неофит – Видински митрополит от 1914 до 1971.

⁶⁰ Пак там, а. е. 9, л. 1.

⁶¹ Пак там, а. е. 43, л. 4–9; а. е. 49.

⁶² Пак там, а. е. 21; а. е. 33.

⁶³ Пак там, а. е. 17; а. е. 18; а. е. 19.

⁶⁴ ДА – Русе, Ф. 547К – Михаил, Димитър Тодоров Чавдаров – митрополит, оп. 1, а. е. 24.

⁶⁵ В автобиографията си Цухлев отбелязва, че е пенсиониран през 1924 г., докато протоколните книги на Видинската мъжка гимназия показват участието му в работата на учителския съвет до края на учебната 1924/1925 г. Той е включен и в комисията, която трябва да подготви тържественото полагане на основния камък за новата сграда на училището на 16 юли 1925 г. ДА – Видин, Ф. 345К, оп. 1, а. е. 53, л. 124 гр.

⁶⁶ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 54, л. 1, 11.

⁶⁷ НБКМ – БИА, Ф. 670 – Никола Начов, а. е. 136, л. 1.

⁶⁸ Отворено писмо до Видинското гражданство. в. Просвета – Видин, 1 ян. 1929, № 1, 3–4.

⁶⁹ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 51, л. 1.

⁷⁰ Пак там, а. е. 54, л. 1.

⁷¹ Пак там, л. 3. Служебен препис от протокола на Видинския градски общински съвет се съдържа в архива на Димитър Цухлев. В протоколната книга за същата година, съхранявана в Държавен архив – Видин липсва част от документа с решенията по издаването на книгата.

⁷² Пак там, л. 2 и л. 4. По волята на Цухлев текстът на Дарението е отпечатан в началото на книгата му. Желанието на дарителя е приходите от продажбата на съчинението му да формират фонд *Димитър Цухлев и Евгения Цухлева*, от който да се изплащат стипендии на отлични ученици по история от Видинската мъжка гимназия.

⁷³ ДА – Видин, Ф. 17К – Видинско градско общинско управление, оп. 1, а. е. 64, л. 12 гр.

⁷⁴ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 54, л. 10–18.

⁷⁵ Пак там, л. 19–19 гр.

⁷⁶ В. „Мир“, № 9628, 15 авг. 1932, с. 1.

⁷⁷ НБКМ – БИА, Ф. 368, а. е. 54, л. 1.

⁷⁸ Подробни сведения за перипетиите по издаването на труда му и дарителския акт откриваме в брошурата, издадена от юбилейния съвет – вж. бележка № 8, с. 9–11.

⁷⁹ Даскалов, Здр. Забравеният историк. в. Видин, № 16 (508), 12–13 февр. 1997.

⁸⁰ Лачев, М. Мистериите около том II на „История на българската църква“. Български месечник, г. I, № 4–5, 1998, с. 267–273.

⁸¹ Цухлев, Д. История на града Видин..., с. VII.

⁸² Доскоро Видинският архив разполагаше само с ксерографско копие на книгата. През 2017 г. получихме един екземпляр от *История на града Видин ...*, като дарение от г-н Иван Спасов от София с родови корени в с. Бела, Видинско.